

*Матвійчук А. В.,**кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правосуддя**Державного університету інфраструктури і технологій*

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ДЕРЖАВИ

Анотація. Статтю присвячено проблемі формування понятійно-категоріального апарату науки конституційного права. На основі узагальненого аналізу філологічних та юридичних джерел сформульовано поняття «конституційні обов'язки держави», а також охарактеризовано систему ознак таких обов'язків держави. Визначено, що сутність обов'язків держави полягає в імперативній необхідності, а не в диспозитивній можливості її діяльності.

Ключові слова: правовий обов'язок держави, конституційні обов'язки держави, ознаки обов'язків держави.

Постановка проблеми. У вітчизняній науці конституційного права майже немає доктринальних досліджень, присвячених проблемі конституційних обов'язків держави, їхнім ознакам та специфіці. Зарубіжна доктрина права нещодавно збагатилася таким дослідженням, як «Конституційно-правове регулювання обов'язків держави в Росії» (2012), проте автор (А.В. Худяков) оминув питання теоретико-правової сутності конституційних обов'язків держави.

Тобто сучасна доктрина права не виробила усталеного поняття «конституційні обов'язки держави», натомість здебільшого оперує терміном «конституційні обов'язки», носіями яких є людина, громадянин тощо.

Мета статті – сформулювати поняття «конституційні обов'язки держави», а також виокремити систему ознак таких обов'язків, на основі яких предметний понятійно-категоріальний апарат набуде нової якості.

Основний матеріал. Сутність обов'язку вчені здебільшого пов'язують із такими категоріями, як «необхідність», що означає потребу в чому-небудь, і «належність», що визначається як перебування «у чимось розпорядженні; стосунок до когось, чогось; потрібний, необхідний; відповідний» [1, с. 117]. Ми вважаємо прийнятним і можливим застосування цих двох категорій у контексті розкриття сутності обов'язку в юриспруденції, яка полягає в імперативній необхідності й належності, а не в диспозитивній можливості.

Під поняттям «правові обов'язки держави» розуміються визначені й гарантовані нормативно-правовими актами заходи необхідної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, що здійснюються на підставі, в межах та у спосіб, які передбачені законодавством в інтересах громадян, суспільства й держави.

Сформоване нами поняття «правові обов'язки держави» має стати висхідною теоретико-правовою основою для формулювання поняття «конституційні обов'язки держави». Постає питання: чим аргументована така дослідницька позиція? Ми вважаємо, що конституційний обов'язок держави є різновидом правового обов'язку держави.

Не претендуючи на абсолютну довершеність, укажемо, що поняття «конституційні обов'язки держави», на нашу думку,

варто розуміти як міру необхідної, належної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, реалізація якої здійснюється на підставі, в межах та способом, що визначені, передбачені і гарантовані Конституцією й законами України в інтересах громадян, суспільства й держави.

Конституційним обов'язкам держави властиві певні ознаки. Логіка наукового пошуку в контексті дослідження обов'язків держави ставить такі питання: що саме потрібно розуміти під ознаками конституційних обов'язків держави як правової категорії, навіщо і яким способом доцільно виокремлювати ознаки таких обов'язків.

Окреслимо відповідь на перше питання. У юриспруденції ознаки певного правового явища розуміють як «сукупність основних рис, що надають йому характер особливої юридичної значимості в системі нормативного регулювання суспільних відносин» [2, с. 80]. Ознаки конституційних обов'язків держави становлять також певні риси (властивості) таких обов'язків, що відображають їхню юридичну ідентифікацію в системі правовідносин.

Що ж стосується відповіді на друге питання, то доцільно окреслити, що професор Б.М. Чичерін у праці «Курс державної науки» (1894) зауважив: «Поняття виражається через визначення. Повне визначення має містити всі основні елементи або ознаки предмета, що визначають його сутність і відрізняються один від одного» [3, с. 1]. Водночас професор О.О. Жилін у праці «Теорія союзнаї держави» (1912) писав таке: «Кожна наука, по суті, намагається досягти того, щоб вивести відомі загальні поняття, об'єднати однорідні основні ознаки, масу фактів та окремих елементів, узагальнити їх, що зумовить полегшене сприйняття явищ та можливість їхнього розуміння» [4, с. 7–8]. Дійсно, неможливо зрозуміти значимість правового поняття, не дослідивши його ознак - основних кваліфікаційних характеристик, оскільки розуміння цілого пізнається через сутність конкретного, тому спробуємо виокремити систему ознак конституційних обов'язків української держави.

Першою важливою ознакою конституційних обов'язків держави є закріплення в Конституції України. Об'єктивність такої ознаки очевидна, оскільки, по-перше, Конституція України як основне нормативне джерело правової системи України [5, с. 35] є висхідним, установчим й основоположним джерелом їхньої об'єктивізації; по-друге, назва таких обов'язків держави походить від найменування джерела – Конституції України, у якому вони визначені, закріплені і яким гарантовані. Конституційні обов'язки української держави встановлені в положеннях Конституції України. Ними є такі: утвердження й забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3), визнання й гарантування місцевого самоврядування (ст. 7), задоволення національно-культурних і мовних потреб українців (ст. 12), забезпечення екологічної безпеки й підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Черно-

бильської катастрофи, збереження генофонду українського народу (ст. 16), захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки (ч. 1 ст. 17) тощо. У Конституції Норвезького Королівства від 17 травня 1814 року зазначено: «Обов'язком державних органів є створення умов для того, щоб кожна дієздатна людина могла забезпечувати собі утримання своєю працею» (§ 110); «Надалі ніхто не має права встановлювати обмеження свободи торгівлі й промисловості» (§ 101) тощо.

Прийняття конституцій зумовило системну установчу інституційну універсалізацію обов'язків держави на нормативному рівні. Наявність у національних конституціях положень, предметом правового регулювання яких стали питання обов'язків держави, дозволило не лише окреслити систему таких обов'язків, а й юридично змусити державу здійснювати їхню реалізацію, завдяки чому взаємовідносини у форматі «держави – суспільство», «держави – людина» набули нового якісного рівня. Із прийняттям національних конституцій обов'язки набули взаємного, кореспондуючого характеру між державою й суспільством або людиною. Отже, Конституція України є основоположним установчим документом нормативної об'єктивізації конституційних обов'язків української держави.

Унормування конституційних обов'язків української держави в Основному Законі опосередковує такі кваліфікаційні характеристики, як письмова форма зовнішньої об'єктивізації та формальна визначеність, що означає чіткість, лаконічність та однозначність змісту таких обов'язків, наприклад, «утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ч. 2 ст. 3).

Законність як ознака конституційних обов'язків держави впливає зі змісту положень Конституції й законів України: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи, які є носіями конституційних обов'язків української держави, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та способом, що передбачені Конституцією та законами України» (ст. 19 Конституції України). Отже, законність, як доводять джерела, вимагає від суб'єктів конституційних правовідносин «точно і неухильно виконувати вимоги Конституції <...> і заснованих на ній актів поточного законодавства» [6, с. 174].

Сутність поняття «законність» розкривається через режим неухильного дотримання законів усіма суб'єктами конституційних правовідносин, одним із яких є держава. Давньогрецькі філософи (Платон, Цицерон та ін.) переконливо доводили, що «під дію законів зобов'язані підпадати всі» [7, с. 42, 51, 77–80], зокрема й держава в особі її правителя, якого в античний період нерідко називали «законодавцем». Таку ж позицію підтримували філософи і в період Нового часу: «Кожен, хто перебуває під законом, має підпорядковуватися праву нарівні з усіма іншими» [8, с. 89]. Такий підхід сприймається й сучасними вченими-теоретиками й конституціоналістами таким чином: обов'язки держави повинні встановлюватися нормами права в імперативному порядку, а їхня реалізація має здійснюватися на правових засадах, що ґрунтуються, по-перше, на ідеї верховенства права, а, по-друге, становлять вищу суспільну доцільність. Отже, законність як ознака конституційних обов'язків держави в імперативному порядку ставить державу перед фактом нормативної необхідності вчинення нею певних дій (діяльності) (або/чи

утримання від них) і не допускає протиставлення доцільності й законності в її діях (діяльності).

Легітимність конституційних обов'язків української держави є похідною ознакою їхньої законності. Легітимність (від лат. *legitimus* – законний) обов'язків держави означає офіційне підтвердження їхньої правочинності, правоможності й законності, інакше кажучи, легітимність означає офіційне визнання таких обов'язків як усередині держави, так і за її межами [9, с. 467].

Легітимність конституційних обов'язків держави виражається і в тому, що вони встановлені законним способом, тобто нормами Конституції й законів України, прийнятих Парламентом України за спеціальною процедурою та з урахуванням міжнародних. Крім того, легітимність як ознака конституційних обов'язків української держави, по-перше, узгоджується із принципом правової визначеності необхідної діяльності держави; по-друге, *de iure* надає важелі імперативного впливу на державу в разі невиконання чи неналежного виконання обов'язків, покладених на державу нормами Конституції й законів України; по-третє, легітимність таких обов'язків виступає своєрідним гарантом забезпечення певного правопорядку в суспільстві й державі. Отже, поза межами легітимності не існує жодних обов'язків української держави, зокрема й конституційних.

Не менш важливою ознакою конституційних обов'язків української держави є те, що їхня реалізація покладається на компетентні органи публічної влади та посадових особи. Такими є органи державної влади – створені державою чи безпосередньо обрані громадянами держави органи, наділені державно-владними повноваженнями, мають характерну структуру й здійснюють державно-організаційні, розпорядчі, судові та інші функції відповідно до свого призначення. Наявність державно-владних повноважень в органах влади означає можливість затверджувати відповідні нормативно-правові акти й домагатися за допомогою встановлених засобів легального примусу їх виконувати» [10, с. 276]. До них належать Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Вища рада правосуддя, Конституційний Суд України та ін. Реалізація конституційних обов'язків української держави також покладається на уповноважених посадових осіб. Ними є Прем'єр-міністр України, Голова Служби безпеки України, Голова Верховної Ради України, Голова Рахункової палати, Голова Антимонопольного комітету України, Голова Державного комітету телебачення й радіомовлення України, Голова Фонду державного майна України та ін.

Органи державної влади мають свою «спеціалізацію», тобто предмет відання, тому здебільшого реалізують обов'язки держави у визначеній сфері суспільних відносин (політичній, економічній, правоохоронній, оборонній та ін.).

Міністерство оборони України як центральний орган виконавчої влади зобов'язаний забезпечити «проведення державної політики у сфері оборони, функціонування бойової та мобілізаційної готовності, боєздатності й підготовки Збройних Сил України для здійснення покладених на них функцій і завдань» (ст. 10 Закону України «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року) [11].

Із наведеного випливає незамінність функціональної діяльності кожного такого органу публічної влади, оскільки бездіяльність кожного з них призводить до прогалин у процесі державного управління суспільством і невиконання державою своїх конституційних обов'язків. Таким чином, реалізація конституційних обов'язків кожним із таких

суб'єктів правовідносин зумовлює реалізацію конституційних обов'язків української держави в цілому.

Наступною ознакою конституційних обов'язків української держави є юридична невідворотність реалізації. Учені визначають сутність категорії «юридична невідворотність» через поняття «юридична неминучість» [12, с. 44], тобто те «чого не можна уникнути, обійти, оминати; без якого не обійтися» [1, с. 336], оскільки це є обов'язковим.

Тож постає питання: чим забезпечена така юридична невідворотність і неминучість? На нашу думку, юридична невідворотність реалізації конституційних обов'язків Української держави зумовлена такими чинниками:

а) імперативним характером приписів норм права, об'єктивованим у Конституції й законах України, предметом правового регулювання яких є питання необхідної діяльності держави у визначеній сфері суспільного життя;

б) юридичною відповідальністю за невиконання чи неналежне виконання таких обов'язків держави, які здебільшого покладаються на носіїв цих обов'язків.

Незважаючи на те, що Конституція України, з одного боку, встановила вимогу, що «держава відповідає перед людиною за свою діяльність» (ст. 3), а з іншого, не містить прямої вказівки на підставу юридичної відповідальності таких суб'єктів за невиконання чи неналежне виконання конституційних обов'язків української держави. Проте це не позбавляє їх такої відповідальності. Це зумовлено тим, що Основний Закон України закріпив принцип верховенства права (ст. 8), неухильне зобов'язання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, посадових осіб діяти лише на підставі, у межах повноважень та способом, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19), індивідуальний характер юридичної відповідальності (ст. 61). Отже, нормативні приписи Конституції України об'єктивують юридичну невідворотність і неминучість реалізації конституційних обов'язків держави.

Ще однією ознакою конституційних обов'язків української держави є об'єктивна обґрунтованість і доцільність, тобто аргументованість, переконливість, достатня підтвердженість і необхідність [1, с. 480]. Беззаперечним підтвердженням об'єктивної обґрунтованості низки обов'язків держави є їхня історична правонаступність. На геополітичній карті світу впродовж тисячоліть мав місце строкатий «калейдоскоп» держав: одні з них зникли, натомість з'явилися нові. Вони різнилися за формою державного правління, режиму чи устрою, проте неодмінною складовою правосуб'єктності держави були такі її обов'язки, як оборона території держави, зокрема й військова; захист свого населення; здійснення публічного управління; забезпечення певного правопорядку в державі та суспільстві, що спочатку ґрунтувався на звичаях, традиціях, а згодом і на нормах права, прийнятих державою. Отже, держава, безвідносно до певних історичних часів та інших чинників, є суб'єктом певного сталого спектру обов'язків, доцільність яких опосередкована реальною дійсністю суспільного й державного буття.

Сучасна система міжнародного й національного законодавства визнає такий інститут права як правонаступність, який у доктрині права нерідко називають міжнародним, державним чи міждержавним правонаступництвом. Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року визначає таке: «Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки» (ст. 7) [13]. Отже, сутність

правонаступництва полягає в тому, що заміна однієї держави іншою зумовлює публічне успадкування певних обов'язків однієї держави іншою, внаслідок чого конституційні обов'язки держави не зникають, а в нормативному порядку покладаються на іншу державу (держави). Із наведеного вбачається й специфіка конституційних обов'язків української держави, за якою сфера їхнього поширення не окреслюється лише державним кордоном України, а виходить за його межі, оскільки Україна є суб'єктом міжнародних відносин.

Крім того, важливою ознакою конституційних обов'язків держави є природний характер виникнення, формування та реалізації, що зумовлено потребами суспільства, а тому й необхідністю організації публічного державного правління.

Висновки. З огляду на наведене, доходимо таких висновків:

1) поняття «конституційні обов'язки держави» розуміється як заходи необхідної, належної діяльності держави в політичній, економічній, соціальній, культурній сферах суспільного життя, реалізація яких здійснюється на підставі, в межах та способом, що визначені, передбачені й гарантовані Конституцією й законами України в інтересах громадян, суспільства й держави;

2) до системи ознак конституційних обов'язків держави належать закріплення в Конституції України, письмова форма зовнішньої об'єктивізації й формальна визначеність, законність, легітимність, реалізація яких покладається на компетентні органи публічної влади та посадові особи, юридична невідворотність реалізації, об'єктивна обґрунтованість і доцільність, природний характер виникнення й формування.

Література:

1. Словник української мови: в 11 т. / за ред. В.О. Винник. Київ : «Наук. думка», 1974. Т. 5. 840 с.
2. Гойман-Калинский, И.В. Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие / под общ. ред. В. И. Червонюк. Москва: Колос, 2003. 544 с.
3. Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. Общее государственное право. Москва, 1894. 484 с.
4. Жилин А.А. Теория союзного государства: разбор главнейших направлений в учении о союзном государстве и опыт построения его юридической конструкции. Київ, 1912. 176 с.
5. Тодыка Ю.Н., Супрунюк Е.В. Конституция Украины – основа стабильности конституционного строя и реформирования общества: монографія / под ред. М.В. Цвик. Симферополь, 1997. 312 с.
6. Абаренков В.П. Краткий политический словарь / под ред. Л.А. Оникова, Н.В. Шишлина. Москва : Политиздат, 1989. 623 с.
7. История политических и правовых учений: монографія / под ред. В.С. Нерсесянца. Москва, 1995. 461 с.
8. Скрипнюк О.В., Медведчук В.В., Петришин О.В. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. : монографія / за ред. О.В. Скрипнюка. Київ, 2010. Т. 2. 691 с.
9. Юридична енциклопедія в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ, 1999. Т. 3. 792 с.
10. Шаптала Н.К., Задорожня Г.В. Конституційне право України: навч. посіб. Запоріжжя, 2012. 480 с.
11. Про оборону України: Закон України від 6 грудня 1991 р. / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 15.02.2018).
12. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. Адвокат. 2010. № 10. С. 41–45.
13. Про правонаступництво України: Закон України від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення 15.02.2018).

Матвийчук А. В. Понятие и признаки конституционных обязанностей государства

Аннотация. Статья посвящена проблеме формирования понятийно-категориального аппарата науки конституционного права. На основе обобщенного анализа филологических и юридических источников сформулировано понятие «конституционные обязанности государства», а также определена система признаков обязанностей государства. Определено, что сущность обязанностей государства заключается в императивной необходимости, а не в диспозитивной возможности его деятельности.

Ключевые слова: правовая обязанность государства, конституционные обязанности государства, признаки обязанностей государства

Matviychuk A. The concept and features of the constitutional duties of the state

Summary. The article is devoted to the problem of the formation of the conceptual-categorical apparatus of the science of constitutional law. On the basis of a generalized analysis of philological and legal sources, the concept of «constitutional duties of the state» is formulated, and a system of attributes of state duties is defined. It is determined that the essence of the duties of the state lies in imperative necessity, and not in the dispositive possibility of its activity.

Key words: legal duty of the state, constitutional duties of the state, signs of state obligations.